

ҚОЛӨНЕР ЛЕКСИКАСЫНЫҢ АНАЛИТИКАЛЫҚ ТӘСІЛ АРҚЫЛЫ ЖАСАЛУЫ

Қазақ тіл білімінде сөзжасамның аналитикалық тәсілімен жасалған атауларға сөздердің бірігуі (кірігуі), қосарлануы және тіркесуі арқылы жаңадан пайда болған атаулар жатқызылады.

Кейбір зерттеулерде сөздерді біріктіру тәсілі синтетикалық (морфологиялық) тәсілге жатқызылып жүр. Сөзжасам тәсіліне мұндай жаңаша көзқарасты профессор Б.Қалиевтің, С.Исақованың, С.Сарсенованың еңбектерінен кездестіреміз. Ондағы сүйенетін қағида: тілдік теорияға сәйкес түбір сөз де морфема болып саналады. Олай болса, түбір сөздер біріксе де, қосарланса да оларды екі морфеманың бір-бірімен тоғысуынан жасалған деп қабылдауға болады [1, 33-34]. Біз сөздерді біріктіру тәсілін аналитикалық тәсіл ретінде қарастырдық.

1. *Зат есім мен зат есімнің бірігуінен жасалған атаулар.* Екі зат есімнің бірігіп айтылуы арқылы тілімізде бірсыпыра алтын, күміс құймаларының атаулары жасалған: **аттұяқ, құлынтұяқ, койтұяқ, тайтұяқ, атантұяқ.** Сол сияқты **қойауыз, қасқырауыз, кемпірауыз, балықауыз, бөріауыз, жылқыауыз, бізтұмсық, аттіс, отқысқаш, торғайауыз** – қысатын құрал – қысқыш атаулары. **Бетжүздік, бетмоншак, жақмоншак, бойтұмар, өңіржиек, танагөз, тәркешқап, шашбаутас, шаштеңге, шашбау, есектас, көзтана, қылышбау, үкіаяқ** т.б. – зергерлік бұйымдар, әшекей атаулары.

Зат есім мен зат есімнің бірігуі арқылы көптеген ою-өрнек атаулары жасалған: **бөрікұлақ, жұлдызгүл, жыланбауыр, қарғатұяқ, құстандай, түйетабан, қошқармүйіз, арқармүйіз, итқұйрық, алағұрт, аймүйіз, алмагүл, арпабас, атерін, атауыз, бағанөрнек, балықкөз, ботатірсек, бөрікөз, бөрікұлақ, ботамойын, моншакгүл, жұлдызқұрт, жыланкөз, тармақөрнек, итемшек, иттабан, шөжебас, қазтабан, қазмойын, керегекөз, күнкөз, кемпіркөсақ, иттіс, құсжолы, құсмұрын, құсқанат, құмырскаіз, түйемойнақ, түлкібас, тышқаніз, шыбынқанат, шөмішөрнек, селеубас, танагүл, самаурынгүл** т.б.

Аяққап, қазанғап, уыққап, кесеқап, шынықап, керегеқап тәрізді ыдыс атаулары, **аттарақ, бел-күрек, белорақ, шалғыорақ, шөторақ, тісағаш, қолшығыр, қолтіс** (ағаш соқа), **желбау** (шанырақты төмен басып тұратын шашақты бау), **түйемойнақ** (дорба), **жұкааяқ** т.б. тұрмыстық, шаруашылық бұйым атаулары да осы үлгімен жасалған.

Осы топқа жататын тіл бірліктеріне шеберлердің құрал-жабдықтарына қатысты **сымтемір, сымтартқыш, атсалғыш, сапсалғы, шаппашот, белағаш, белшот, жұнтарақ, оқбақыр, қаламтемір** секілді атауларды келтіруге болады.

2. *Сын есім мен зат есімнің бірігуінен жасал-*

зан атаулар. Мысалы: **көксауыр** (көк түсті сапалы былғары), **көкжеке** (көксауыр етік), **ақмұрт** (етіктің ішкі ұлтаны), **алаетек** (жол-жол мата), **алабақан** (киіз үй ішіне көлденең асып қоятын сырық), **алағұрт** (ою аты), **зілбарак** (түкті кілем), т.б.

3. Сан есім мен зат есімнің бірігуінен жасалған атаулар. **Қосалқа**, **қосдөнгелек**, **қосмүйіз**, **көстіл**, **тоғызтөбе**, **жетігүл**, **бесгүл**, **бесбұрыш**, **бестанба**, **бесжапырақ**, **бесжұлдыз**, **бесдөнгелек**, **үшқұлақ**, **үшарқар**, **төртқұлақ** (ою-өрнек түрлері), **бесқасқа** (бес таспадан өрілген қамшы), **бесақа**, **ұшақа** (айыр), **бескөз** (мата түрі), **қосаяқ** (екі дөңгелекті арба), **қостабан** (шолақ ұлтан), **қосбауырдақ** (жүзік) т.б.

Қолөнер лексикасында етістік пен етістіктің сын есім мен сын есімнің, зат есім мен етістіктің бірігуінен жасалған бірлі-жарым атаулар да кездеседі: **киіпжат** – диал. қой терісінен астарланған тақия. “Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігінде” бұл атаудың Орал өңірінде қолданылғандығы көрсетілген [2, 105]. **Айналсоқ** – 1) диал. байланған малдың оралып қалмауы үшін, бас жіпке тағылатын айналмалы шығыршық. 2) ат байлайтын аласа қазық [3, 24], **төскебасар** (үскі), **желкебасар** (оқпанның (ер қосуда) арт жағынан жапсырылып, екі бетті біріктіріп тұратын ағаш, ер бөлшегі), **қарақасқа** (шұғаның жолағы бар түрі), **қарала** (қара+ала) (алашаның жергілікті атауы). Келтірілген мысалдар аймақтық лексикаға тән.

4. Сөздердің кірігуі арқылы жасалған атаулар. Тілдің даму барысында дыбыстық, морфологиялық өзгерістерге ұшырап біріккен, тіпті екі сөзден біріккендігі білінбей кеткен, әбден жымдасып, кірігіп кеткен атаулардың бір тобы қолөнер лексикасынан орын алады. Ондай сөздер ғылыми әдебиеттерде “кіріге біріккен сөздер”, “кіріккен сөздер” деп аталып жүр. Қолөнер лексикасының материалы бойынша олардың саны 30-дан астам.

Ашайыр (диал. аша; айырды тісінің санына қарай “ұшаша”, “төрташа” деп атай береді, атау **аша** және **айыр** сөздерінен бірігіп, жымдасып кеткен); **балғауыз** (қысқаш, **балық+ауыз**), **аққұс** (иленген терінің майын түсіретін ақ тас; **ақ+қас**; **қас** деп ертеде тасты айтқан; салыстыр. **қас сақина** – тасты сақина, **қасты жүзік** – асыл тасты жүзік); **дарұлтан** (диал. мәсі, **дара+ұлтан**); **қар-ғауыз** (етікшінің қысқашы, **қарға+ауыз**), **сіртақа** (аяқ киім өкшесіне салынатын қатты былғары, **сірі+тақа** (таға), **арбагер** (диал. ыңыршақ, **арба+егер** (ер), **алжапқыш** (жұмыс істегенде қолданатын белдемше, **алд(ы)+жапқыш**), **кебағаш** (етіктің басына кигізілетін қалып, кейбір аймақта бұл “үстірт” деп аталады),

алтаяқ (диал. тек уық пен шаңырақтан тұрғызылған кішілеу үй, **алты+аяқ**), **белбеу** (**бел+бау**), **келсап** (**келі+сап**), **кереғап** (көшкенде керегені буып байлайтын қап, **кереге+қап**), **төсағаш** (**ағаш төсек**, **төсек+ағаш**), **жастағаш** (ағаш төсектің үстіне, жастықтың астына қойылатын төсектің бөлшегі).

Бестақа – диал. еркектердің өкшесі аласа етігі. Бұл атау тарихи тұрғыдан алғанда **пәс** (“аласа”) + **тақа** сөздерінің бірігуінен жасалған. Бұл атау, негізінде, Атырау, Маңғыстау, Түрікменстан қазақтары тілінде кездеседі. Ал Оңтүстік Қазақстанда “аласа”, “төмен” мағынасында **пәс** сөзі қолданылады: **бойы пәс** – бойы аласа, **пәс адам** – төмен (нашар) адам, **пәсейту** – төмендету т.б. Зерттеуші Ә.Нұрмағамбетов мұндағы **бес** сөзінің түп-төркіні парсы тілі екенін, парсы тілінде **пәст** “төмен”, “аласа” ұғымында жұмсалатынын жазған болатын [4, 22]. Біз де осы пікірді қуаттай отырып, бұл сөздің осы мағынасы аймақтық лексикада сақталып отырғанын келтірдік.

Төркешқап – аяққап; кесе, пиала салатын, былғарыдан жасалған, күміс шытыралармен, төгілмелі шашақпен әдемілеп тіккен ыдыс, аяққаптың сәнді бір түрі. Төркешқап жасау өнер саналған. Мәселен, “қоржын, аяққап, жастыққап, сандыққап, төркешқап, жүкқап және музыкалық аспаптар қабы өз алдына тұрған өнер”, – дейді белгілі қазақ суретшісі, өнертанушы Ғани Ильяев [5, 144].

Өзбек тілінде **таркаш** – кесеге, табакқа арнап ағаштан, былғарыдан жасалған қап [6, 409]. Түрікмен тілінің диалектілерінде **теркеш** – кесеқап, ал әдеби тілдегі атауы – **серкеш** [7, 84].

М.Қашқаридың “Девони луғатит турк” сөздігінде **тәркек**, **тәргәк** – ыдыс, бума, түйіншек, **кеша**, **гаша** – себет, көкөніс таситын кәрзеңке, қап (2-том, 29-б.; 3-том, 239, 256-66). Біздің ойымызша, қазақ тіліндегі **төркешқап** – үш сөзден біріккен атау: **тәр+кеш+қап**. Мұндағы **тәр** сөзі **тері** сөзінің өзгерген түрі, салыстырыңыз: көне түркі тіліндегі **тергек** – теріден жасалған ыдыс, өзбек тілінде де **таркаш** – тері ыдыс. Қазіргі **тері** сөзінің ыдыс атына байланысты **тәр** тұлғасы – көне тілдің реликті. Атаудың екінші бөлігі **кеш** – көне түркі тілінен белгілі **кеша** (кесе) сөзінің өзгерген түрі. Ал **қап** – бәрімізге белгілі “ыдыс” мағынасындағы атау. Сонымен, бұл атау “теріден жасалған кесе салатын қап” деген ұғымды білдіреді. Атау “тері” + “ыдыс” + “ыдыс” үлгісімен жасалған.

Гауһарқұрыш – ертеде кентті жерлерде гауһар, жақұт, лағыл т.б. асыл тастармен сауда жасайтын адам. Шаһарлы жерлерде зергерлер

өздеріне қажет болған түсті асыл тастарды кейде осындай гауһарпұрыштан (саудагер) алған, кейде материалды тапсырыс берушінің өзі тауып берген.

Гауһарпұрыш – екі сөзден (дыбыстық өзгеріске түсіп) кіріге біріккен атау. **Гауһар** – асыл тас атауы, **пұрыш** парсы тіліндегі “сату” мағынасындағы **форуш** сөзінен шыққан [8, 668]. Жергілікті сөйлеу тілінде “ат сыншысы”, “бапкер” мағынасында **атпыраш** сөзі қолданылады. Мұндағы **пыраш** сынары **форуш** сөзіне барып тіреледі. Қырғыз тілінің Ош диалектінде аттарды алып-сатумен айналысатын адамдарды **атпуруш** дейді [9, 94].

Бүгінде **гауһарпұрыш** сөзі қолданыстан әлдеқашан шығып, ұмытылып кетті. Атау – өткен замандардағы шаһарлы жердің тұрмысынан және қазақтардың сыншылық өнерінен хабар беретін этномәдени тіл бірлігі.

5. *Сөздердің қосарлануы арқылы жасалған атау-лар.* Тігіншілік өнерінде “киім” ұғымына қатысты **киім-кеншек, киім-кешек, киім-кеше, тақия-тап, жейде-дамбал, көйлек-дамбал, тон-тонау** секілді, зергерлік өнер лексикасында **ою-өрнек, жырым-шеттік (күміс), ер-тоқым, қалампыр-маржан, әйкел-тұрман, тана-түйме, темір-терсек, орақ-балға, бақа-түйме, ершілік** өнер лексикасына байланысты **ат-анжам, ер-тұрман, ер-тоқым, ат-әбзел, киіз үйге** байланысты **бау-басқұр, бау-жіп, бау-шу, жіп-шу,** тұрмыстық және шаруашылық заттарына қатысты **төсек-орын, аяқ-табақ, қазан-ошақ, қазан-шабақ** (аяқ-табақ), **қамыт-сайман, аяқ-шанақ** (ыдыс-аяқ), **андама-ділмала** (темір қалақ), **аспап-анжам, ашық-машық, қора-жай** (үй-жай), **ау-дәске** (құрал-сайман), **әлекей-шүлекей** (әр түрлі әлеміш, әшекей заттар), **әлекей-күлекей** (бұл да әр түрлі әлеміштер), **көрпе-көкір, көрпе-жастық, кетпен-шот** секілді жинақтау ұғымында қолданылатын атаулар бар. Сол тәрізді әр түрлі ұғымда қолданылатын **сән-шәукет, соқ-соқ** (киізді білектеу), **қару-қапшық** (қару-жарак), **шыж-мыж** (ас үй) секілді аймақтық сипаттағы атаулар кездеседі.

Жоғарыдағы қос сөздердің мағынасы көпшілікке түсінікті болғанымен, олардың қайсыбіреулерінің сынарының семантикасы беймәлім. Мұның өзі олардың этномәдени семантикасын ашуды қажет етеді. Мысалы, қос сөздер құрамындағы **әйкел, бақа, тана, шу, шанақ, шеттік** т.б.

Әйкел-тұрман – тұмарлы ер-тоқым. Ертеде қадірлі малға, әсіресе жүйрік аттардың мойнына, маңдайына әр түрлі заттардан тұмар тағылатын. Мұндай тұмарлар алтынмен атталып, күміспен

күптелген. **Әйкел-тұрман** жыр үлгілерінде **аяр-тұрман** тұлғасында да ұшырасады. Негізінде, **әйкел** қыз-келіншектерге арналған, алқа тәрізді бұйым, әшекей болған. Мысалы:

*Ішкен асы асылдың
Тамағынан көрінген.
Қостан әйкел тағынған,
Жүз теңгелік опа-ендік
Екі бетке жағынған*

(Қыз Жібек, 1963, 8-б.).

Осы жырдың 25-бетінде мынадай шумақтар бар:

*Сексен қыз нөкер қасында,
Алты ағасы алдында,
Алты жеңгесі жолында,
Он екі жорға мойнына
Күмістен қоңырау тағады.*

Осыған байланысты мынадай ескерту беріледі: “Бұл жерде түпнұсқадағы “Алтын әйкел мойнында” (“он екі жорға мойнына” деген тармақты айтып отыр – Р.Ш.) деген сөйлемге қатысы жоқ сөздер сызылды”. Жырды шығару үстінде түпнұсқадағы әйкелге байланысты тармақты алып тастау оның мағынасын, әйкелдің не екенін түсінбегендіктен болған. Сондықтан *әйкел* атауының білдіретін мағыналарына, осылай аталып отырған заттың түрлеріне қысқаша болса да тоқтала кеткеніміз жөн.

Әйкел жоғарыдағы мағынасында және одан басқаша мәнде өзбек, қарақалпақ, тәжік, түрікмен т.б. тілдерінде кездеседі. Өзбек тілінде **хайкал** – мойынға тағатын әшекей [6, 469] қарақалпақ тілінде **хайкал** – әйелдердің омырауына тағатын металдан жасалған сәндік бұйым [10, 71]. Заравшан тәжіктері тілінде **әйкел** – ХХ ғасыр басында (одан бұрын да) тіл-көз тимейді деген түсінік бойынша міндетті түрде адамдарға, үй жануарларына тағылған тұмар. Тәжіктер құран сүрелерінен үзінді жазылған қағазды үшбұрыш былғары қалтаның, матаның ішіне салып тігіп, оны оң қолына яки киімнің оң жағына, кейде құлаққа тағып жүрген. Әйкелді аттың жалына, малдың мүйізіне байлап қойған. Адамға да, малға да бірнеше әйкелден тағылған; Әйкелі бар адамға, малға жын-шайтан, дию т.б. жоламайды деген сенім болған [11, 73].

Қазақ тұрмысында бірнеше әйкел тағу әдеті жоғарыдағы “Қыз Жібек” жырынан анық бай-қалады. Түрікмен тілінде **хейкел** – күмісті, шілтерлі, ою-өрнекті қалта. Оны иыққа салтанатты кездерде егде әйелдер таққан [12, 173].

Қазақ әйкелдерінің бір түрі зерлі матаға асыл тас, күміс тиындар қадап, сол иықтың үстінен асынатын, кеудені орай келе қолтық астынан түймеленетін етіп жасалады. Оны қазақта қыздар

таққан.

“Қамбар батыр” жырының кейбір вариантында кездесетін **эйкел-тұрман** атауы ерте кезде қазақтың жүйрік аттардың мойнына, маңдайына тұмар таққандығын білдіреді.

Тана-түйме дегендегі **тана да, түйме де** – бір заттың әр басқа атауы. Тана – көбінесе ақықтан жасалатын, кейде алтын мен күмістен соғылатын, омырауға, бас киімге сәндікке қадайтын үлкен, дөңгелек, ерекше жарқырап көзге түсетін әшекей, түйме. Аймақтық лексикада кейінгі заманда көйлекке қадайтын үлкенді-кішілі түймелерді де **тана** деп атаған. Түркі тілдері материалдарына зер салып қарасақ, **тана** “акық”, “інжу” және “шыныдан яки фарфордан жасалған түйме” дегенді аңғартады екен.

Қазақ танасы түрікмендердің **гуляха** деп аталатын көлемді әшекей сияқты үлкен болады, бірақ одан айырмасы: тананың ортасында көбінесе асыл тас болмайды. Бұл әшекей атауы көркем шығарма тілінде де кездеседі: “*Ақ көйлектің кестелі жағасына үлкен тана таққан қыз сұңгуір қасқалдақтай*” (С.Жүнісов. Ақан сері, 1971, 45-б.). Осыдан келіп қыздың жарқыраған үлкен дөңгелек көзін “тана көз” деп атау қалыптасқан. Қазақтың өткен тұрмысында осы бұйымның эстетикалық, әлеуметтік мәнінің жоғары болғандығын білдіретін **тана тағар** салты да болған. Ол туралы алдағы уақытта кеңірек сөз етіледі.

Бақа түйме – ұсақ-түйек әшекейлер. Қос сөз құрамындағы **бақа** атауы түйменің түрін білдірмейді. Аймақтық қолданыста **бақа** сөзі екі түрлі ұғымда қолданылады: 1) ең кішкене; 2) аласа, тапалтақ [3, 108]. Қазақ қыздары **бақа ине** деп аталатын ең кішкене инемен тігеді. Қос сөздегі **түйме** аталатын заттың да үлкен емес, кішкентай, ұсақ болатындығы мәлім. Олай болса, жоғарыдағы **бақа-түйме** тұлғасы “ұсақ-түйек” дегенді аңғартады. Бұрынғы кезде ел аралап, ұсақ-түйекпен сауда жасайтын адамды **бақалшы, атгерші** деп әртүрлі атаған. Тілімізде “ұсақ адам” дегенді білдіру үшін **бақай есеп** деп атайды.

Қорыта айтқанда, **бақа-түйме** қос сөзіндегі **бақа** сөзінің “ұсақ”, “майда”, “кішкентай” деген мағынасы **бақалшы, бақа ине, бақай есеп** сияқты сөздер мен сөз тіркестерінің бойында сақталып отыр.

ӘДЕБИЕТ

1. *Калиев Б.К.* Лексико-семантическая и морфологическая структура названий растений в казахском языке. Алматы: Мектеп, 1996. 168 с.
2. Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі. 2-кітап. Алматы: Ғылым, 1999. 240 б.
3. Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі. 1-кітап. Алматы: Ғылым, 1996. 200 б.
4. *Нұрмағамбетов Ә.* Жергілікті тіл ерекшеліктерінің төркіні. Алматы: Мектеп, 1985. 160 б.
5. *Ильяев Г.* Қазақтың байырғы өнері // Жұлдыз. 1971. №6.
6. Узбекско-русский словарь. М., 1959.
7. *Атаниязов С.* Слова, обозначающие футляр для пиал в диалектах туркменского языка // Советская тюркология. 1982. №1.
8. *Миллер Б.В.* Персидско-русский словарь. М., 1953.
9. *Бакинова Г.* Кыргыз тилини Ош говорлору. Фрунзе, 1956.
10. *Доспанов О.* Карақалпақ тили кубла диалектинің лексикасы. Нөкіс, 1977.
11. *Семенов А.А.* Этнографические очерки Заравшанских гор Каратегина и Дарваза. М., 1903.
12. *Васильева Г.П.* Туркмены-нохурлы // Среднеазиатский этнографический очерк. М., 1954.

Резюме

Рассматриваются вопросы аналитического способа словообразования лексических единиц прикладного искусства.

*Институт языкознания
им. Байтурсынова МОН РК,
г. Алматы*

Поступила 2.06.2006 г.